

Voor en na Fortuyn. Veranderingen en continuïteiten in het burgeroordeel over het democratisch bestuur in Nederland

Frank Hendriks, Julien van Ostaijen & Marcel Boogers*

1 Inleiding

In de Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur (LDB) zijn verschillende longitudinale opinieonderzoeken onder burgers – zoals die van Eurobarometer, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) en European Value Study (EVS) – bijeengebracht om een beter beeld te krijgen van de gepercipieerde legitimiteit van het democratisch bestuur vanuit burgerperspectief (Hendriks, Van Ostaijen & Boogers, 2011). Sommige burgeropinions worden al sinds de jaren zeventig gepeild, andere sinds de jaren tachtig of negentig. Voor dit themanummer over ‘tien jaar na Fortuyn’ hebben we de tijdreeksen uit de LDB opnieuw bekeken, met speciale aandacht voor de opmars van Fortuyn die met het jaar 2002 wordt geassocieerd. Niet voor niets verschijnt dit themanummer ook tien jaar na 2002: een jaartal dat als naorlogs ijkpunt inmiddels wel kan wedijveren met 1966 (bouwvak- en kroningsrellen, aankondiging nieuwe sociale en politieke bewegingen als provo en D66). Het is duidelijk dat één zo’n jaar nooit op zich staat. Soms spreekt men van ‘het lange jaar 2002’, zoals Blokker (2003) en Wansink (2004) het turbulente tijdvak omschrijven dat met de Fortuyn-revolte wordt geassocieerd: lang omdat de turbulentie zeker al aanwezig was toen Fortuyn op 25 november 2001 tot lijsttrekker van Leefbaar Nederland werd gekozen; lang ook omdat de daverende verkiezingsoverwinning van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) op 15 mei 2002, negen dagen na de moord op zijn naamgever, doortrilde tot zeker januari 2003, toen alweer nieuwe verkiezingen nodig waren (zie ook Chorus & De Galan, 2002).

Dat het epicentrum van de Fortuyn-schok rond 2002 lag wordt door weinigen betwist, maar over zowel de opbouw als de doorwerking van deze schok is zeer wel discussie mogelijk (vgl. Wansink, 2004; De Vries & Van der Lubben, 2005; Hendriks & Bovens, 2008; Thomassen, 2010; Van Thijn, 2010). Werden we in 2002 door de Fortuyn-revolte overvallen, of konden we deze aan zien komen als we de tekenen des tijds hadden verstaan (vgl. Pels, 2003; Tiemeijer, 2006)? Heeft

* Frank Hendriks is hoogleraar bestuurskunde aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Tilburg University. Correspondentiegegevens: Prof. dr. F. Hendriks, Tilburg School of Politics and Public Administration, Tilburg University, Warandelaan 2, 5037 AB Tilburg. F.Hendriks@uvt.nl. Julien van Ostaijen is als onderzoeker en docent werkzaam aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Tilburg University. Correspondentiegegevens: Dr. J. van Ostaijen, Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, <http://rechten.uvt.nl/ostaaijen>. J.J.C.vanOstaijen@uvt.nl. Marcel Boogers is universitair hoofddocent bestuurskunde aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Tilburg University. m.boogers@uvt.nl.

Fortuyn met zijn 'Puinhopen van Paars'-campagne kunnen aanhaken bij een al langer groeiende onvrede over het beleid van de overheid en de totstandkoming ervan, of is die onvrede pas daarna gekomen (vgl. Couwenberg, 2004; Van Rossem, 2010)? In dit artikel leveren we een bescheiden bijdrage aan deze veelomvattende discussie, waarbij we ons beperken tot een analytische exercitie die uit drie onderdelen bestaat:

- Het *weergeven* van relevante en beschikbare tijdreeksen vóór en ná het jaar 2002 in een overzichtelijke reeks van figuren, waarbij het jaar 2002 telkens met een verticale (hulp)lijn visueel wordt gemarkeerd.
- Het *signaleren* van opmerkelijke (dis)continuïteiten in de tijdreeksen voor en na 2002, waarbij de aandacht niet alleen uitgaat naar duidelijk waarneembare verschillen (in de patronen voor en na 2002), maar ook naar opvallende overeenkomsten (continuïteiten die indruisen tegen elders veronderstelde kenteringen).
- Het (waar mogelijk) *duiden* van gesignaleerde (dis)continuïteiten in relatie tot de *Werdegang* van Fortuyn in de vorm van beredeneerde vermoedens, ofwel hypothesen.

Het derde deel van deze 'drietrapraket' is duidelijk tentatief en hypothesevormend van aard. Wij claimen in dit artikel niet dat de opmars van Fortuyn in 2002 op statistisch significante wijze wordt verklaard door factor X (opgetreden voor 2002) of de verklaring vormt van fenomeen Y (waargenomen na 2002). Wij achten het niet minder nuttig om eerst nauwkeurig op een rij te zetten wat er nu wel en niet verschilt in de relevante en beschikbare statistieken voor en na 2002, en te markeren wat daarin opmerkelijke (dis)continuïteiten zijn. We maken daarbij gebruik van een batterij van kwantitatieve indicatoren van het bevolkingsoordeel over democratisch bestuur in Nederland, zoals bijeengebracht in de 2011 verschenen Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur (LDB).

De indeling van dit artikel volgt in grote lijnen de indeling van de LDB; vanwege de hier beperkte ruimte hebben we wel inperkende keuzes moeten maken. We bezien de doorwerking eerst op het niveau van het democratisch systeem, daarna op het niveau van de (institutionele) actoren die het democratisch bestuur vorm en gezicht geven, en ten slotte op het niveau van het beleidsmatig functioneren van de overheid en haar uiteenlopende beleidsvelden.

2 Onderzoeksverantwoording

Bij het zoeken naar de relevante statistieken en vervolgens het gebruik van de data hebben we de gegevens zo veel mogelijk in onbewerkte staat gebruikt. De belangrijkste bronnen waarnaar wordt verwezen, zijn ook op internet te vinden. Het gaat dan om Danseasy (<http://194.171.144.69/webview>), Zacat (<http://zacat.gesis.org>), DPES (www.dpes.nl), Eurobarometer (www.gesis.org/eurobarometer) en LISS (www.lissdata.nl/dataarchive/). Bij de DPES gegevens van het NKO zijn categorieën als 'weet niet' of 'ongeldig' buiten beschouwing gelaten. De cijfers uit al deze bronnen hebben we vervolgens waar mogelijk getoetst aan

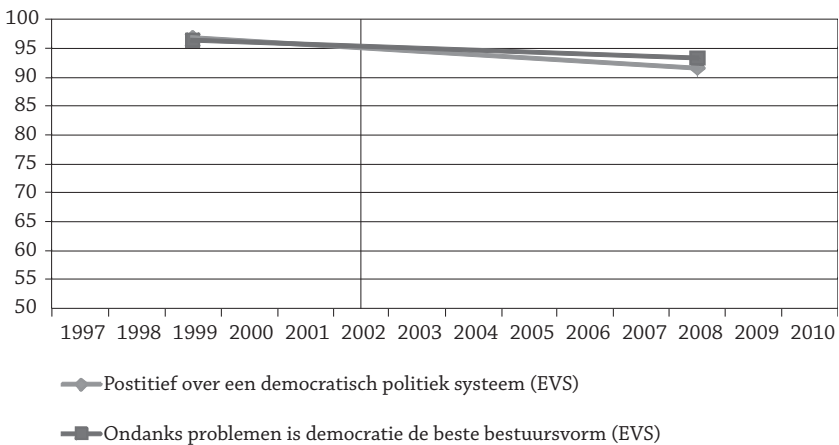
bewerkingen, onder meer van het SCP, en dan met name het ‘Sociaal en Cultureel Rapport’ (SCR) en de ‘Sociale Staat van Nederland’ (SSN), waarbij de cijfers vaak wel zijn gewogen; dit leidde zelden tot grote verschillen.¹

De uitgebreide weergave en verantwoording van de tijdreeksen is verder te raadplegen in de Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur, in hard copy (Hendriks, Van Ostaaijen & Boogers, 2011) en op internet (www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2011/08/17/legitimiteitsmonitor-democratisch-bestuur.html). Voor dit artikel is een selectie uit al die tijdreeksen gemaakt. In de geselecteerde tijdreeksen hebben we het jaar ‘2002’ met een verticale (hulp)lijn gemarkeerd. Indien niet anders vermeld, drukken de cijfers de positieve antwoorden op de vragen uit (hiervoor zijn soms categorieën gecombineerd, zoals ‘eens’ en ‘helemaal eens’). De precieze formuleringen van de – soms lange – vragen, alsmede de bron van de data staan per figuur in een eindnoot.

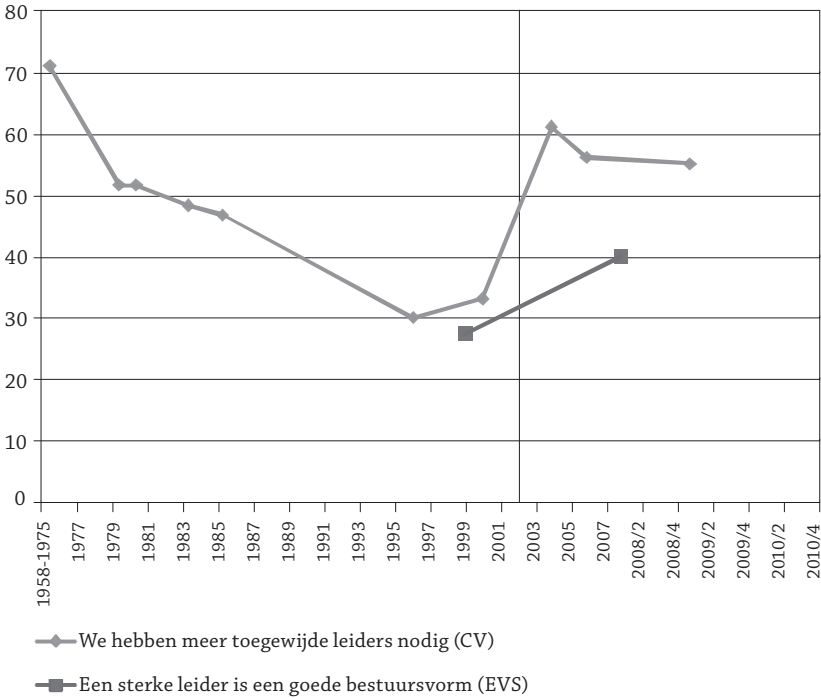
3 Democratisch systeem: oordelen van burgers

Bij de legitimiteit van het democratisch systeem gaat het niet zozeer om het vertrouwen in of de tevredenheid met specifieke politiek-bestuurlijke actoren of specifieke beleidsterreinen, maar om de beoordeling van het overkoepelende systeem dat de ‘gezaghebbende waardetoedeling’ in banen leidt (vgl. Easton, 1965; Dalton, 1999; Norris, 1999). Hoe staan burgers tegenover de democratie als regeervorm, afgezet tegen eventuele alternatieven voor de democratie? Hoe staan ze tegenover de vertegenwoordigende democratie, tegenover alternatieve, waaronder meer directe, vormen van democratie? En, de hamvraag voor dit artikel, zijn daar voor en na Fortuyn verschillende patronen in te ontdekken?

Figuur 1. Steun voor democratie²

Figuur 2. Hang naar sterke leider³

3.1 Steun voor democratie en hang naar leiderschap

In figuur 1 wordt weergegeven hoe Nederlanders, volgens de relevante statistieken, staan tegenover de democratie als historisch alternatief voor de oligarchie of de autocratie. Vinden ze het de moeite, kosten en onvermijdelijke problemen waard? Of zouden ze het bestuur wellicht liever aan ‘een sterke leider’ of aan ‘enkele krachtige leiders’ overlaten? Het antwoord op de laatste vraag komt in beeld bij figuur 2.

Figuur 1 suggereert dat het algemene idee van democratie als regeervorm op zeer grote en tamelijk stabiele steun kan rekenen. Het patroon ná 2001/2002 ligt ogenschijnlijk naadloos in het verlengde van het patroon vóór de opkomst van Fortuyn in die jaren; er is een licht dalende tendens, maar zeker geen schokgolf zichtbaar.

In figuur 2 valt op dat er wel een verschillend patroon zit in de tijdreeksen vóór en ná Fortuyn. Tot diep in de jaren negentig zijn steeds minder mensen het eens met de stelling dat we ‘minder wetten en instellingen’ en ‘meer moedige onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’ nodig hebben. In 2004, en ook nog in 2006 en 2009, blijken juist veel méér mensen het met die (CV-)stelling eens. In 2008 voelen aanzienlijk meer respondenten ook voor ‘een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en ver-

kiezingen' (EVS) dan in 1999. Krachtig leiderschap is klaarblijkelijk meer *bon ton* geworden, waar het eerder juist steeds meer taboe werd verklaard.⁴

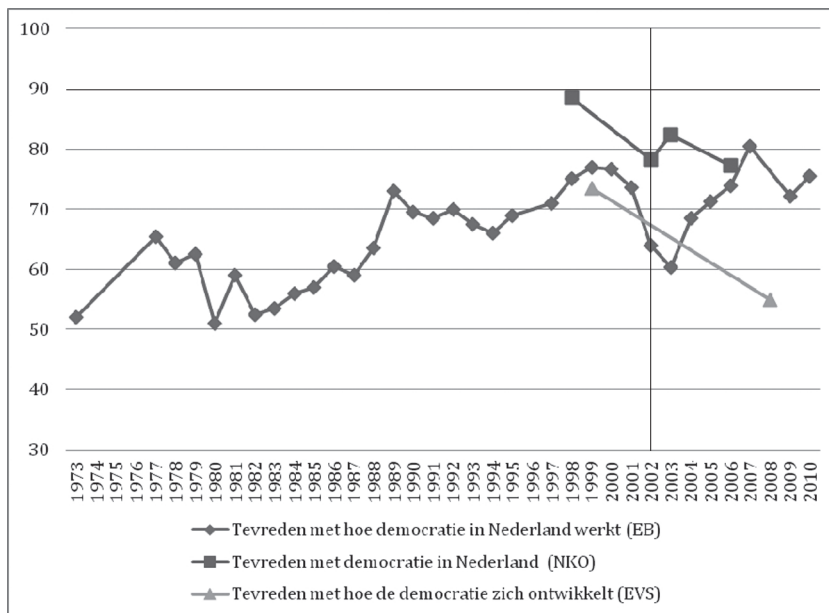
De opmars van het fortuynisme – de stroming die na 2002, in het spoor van haar naamgever, krachtig heeft gepleit voor 'stevig aanpakken' en tegen 'pappen en nathouden' – vormt niet de enige mogelijke verklaring voor deze trendbreuk. Onvrede met het leiderschap van de eerst nog onervaren premier Balkenende zou ook een deel kunnen verklaren (Bovens & Hendriks, 2008), evenals een reeks schokkende gebeurtenissen (beleidsgerelateerde rampen in Volendam en Enschede, politiek gemotiveerde moorden op Fortuyn en Van Gogh, ontmanteling Hofstadgroep, et cetera) die in de perceptie van velen om 'meer leiderschap' vroegen (Hendriks, 2009). Daarbij is het zo dat al ruim voor de opmars van Fortuyn door bepaalde politieke stromingen werd opgeroepen tot 'minder stroperigheid' en 'meer slagvaardigheid' (Hendriks & Toonen, 1989). In 2000, dus nog vóór de opkomst van Fortuyn, scoort het aangehaalde CV-item ook al iets hoger. De sterke opwaartse beweging volgt evenwel pas daarna. We postuleren dat het fortuynisme een katalyserende werking heeft uitgeoefend op het doorzetten van een trendbreuk die niet louter door Fortuyn is opgeroepen. Fortuyn gaf wel gezicht en vorm aan de trendbreuk; meerderen gingen in zijn kielzog krachtig leiderschap preken en praktiseren.

3.2 *Tevredenheid met democratie en hang naar hervorming*

De Eurobarometer-vraag naar de tevredenheid met de werking van de democratie is een bekende en veelgebruikte (zie figuur 3). Meestal wordt in de antwoorden op deze vraag een trendmatige groei van de tevredenheid gezien: een lijn die tussen het op en neer bewegen vooral omhoog gaat (Thomassen, 2010; Andeweg & Thomassen, 2011a). Hier zijn wel wat kanttekeningen bij te plaatsen. Tiemeijer (2010) bijvoorbeeld, stelt dat respondenten de Eurobarometer-vraag 'Are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with the way democracy works in the Netherlands?' op twee manieren kunnen interpreteren: 'Bent u tevreden met het democratisch proces?' of 'Bent u tevreden met de politieke vrijheden die bij democratie horen?' Nederlanders blijken volgens zijn onderzoek vooral ingenomen te zijn met de politieke vrijheden, en hij suggereert dat dit de groeiende tevredenheid met de democratie voor een belangrijk deel verklaart.

Relevant voor dit artikel is de constatering dat de tevredenheid met de werking van de democratie per saldo is gegroeid, maar ook enkele inzinkingen laat zien, waarvan de grootste plaatsvindt tussen 2000 en 2003. De tevredenheid zakt dan 16,4 procentpunten in drie jaar. Tussen 1977 en 1980 zakte de tevredenheid eerder al eens met 14,5 procentpunten in drie jaar. De daling na 1977 wordt vaak gerelateerd aan de ontgoocheling van een toen omvangrijk 'links Nederland': de stembus zou duidelijk hebben gewezen naar een tweede kabinet-Den Uyl, dat er uiteindelijk niet kwam. Eenzelfde redenering volgend zou het laagtij van 2003 mogelijk deels voortkomen uit de teleurstelling die velen moeten hebben gevoeld toen de fortuynse opschudding van het systeem geen doorgang vond – althans niet op de door hen gehoopte wijze. Echter, 'teleurstelling achteraf' zou nooit meer dan een deelverklaring kunnen zijn, want het jaar 2001, als Fortuyn zich

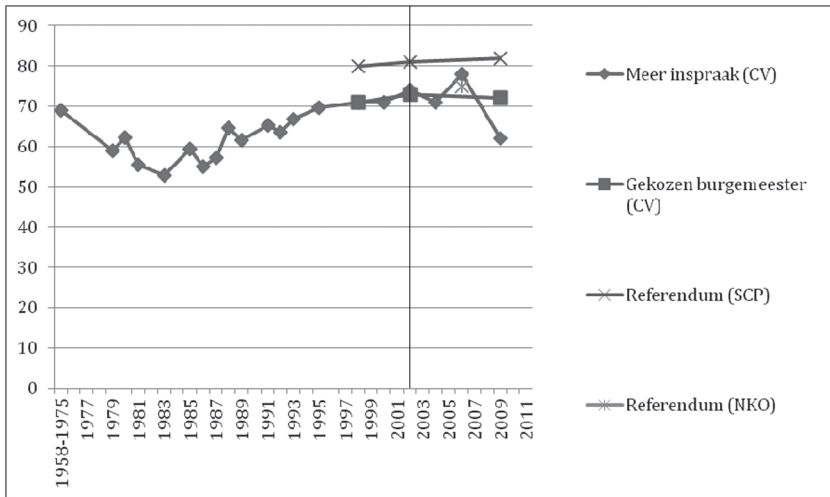
Figuur 3. Tevredenheid met werking democratie⁵

nog opmaakt voor een rol in de Nederlandse politiek, geeft ook al een beweging omlaag te zien, gevolgd door een nog scherpere duikeling in 2002 en 2003. Tevredenheidscijfers van NKO en EVS laten in 2006 respectievelijk 2008 een duidelijk lagere tevredenheid met de democratie zien dan in 1998 respectievelijk 1999, helaas met minder meetmomenten tussendoor. De NKO-metingen van 2002 (fors lager) en daarmee vergeleken die van 2003 (tijdelijk wat hoger) zijn wel opmerkelijk; dat de kiezers ‘democratisch ontgoocheld’ zouden zijn over het feit dat ze binnen een halfjaar opnieuw naar de stembus werden geroepen om hun democratische plicht te vervullen, wordt door deze cijfers niet ondersteund.

Dat de tevredenheid met de democratie toch wel grenzen kent, blijkt ook uit figuur 4, die de niet geringe hang naar democratische vernieuwingen toont. Tamelijk grote en stabiele meerderheden verklaren voorstander te zijn van democratische hervormingen die ingaan tegen de vanouds in Nederland dominante consensusdemocratie. Ze passen meer bij alternatieve democratievormen, zoals de pendule democratie (rechtstreeks gekozen bestuurders), de kiezersdemocratie (referenda) en, in iets mindere mate, de participatiedemocratie (meer inspraak voor gewone burgers in plaats van geïnstitutionaliseerde poldervertegenwoordigers) (Hendriks, 2010). Een duidelijk verschil vóór en ná Fortuyn lijkt er evenwel niet te zijn. Fortuyn en zijn navolgers lijken op dit punt niet zozeer trendmakers als wel trendvolgers en -bevestigers (door zo nu en dan de kroonjuwelen op te poetsen die voorheen met D66 werden geassocieerd).

Figuur 4. Hang naar democratische vernieuwing⁶

3.3 (Dis)connectie met representatieve democratie

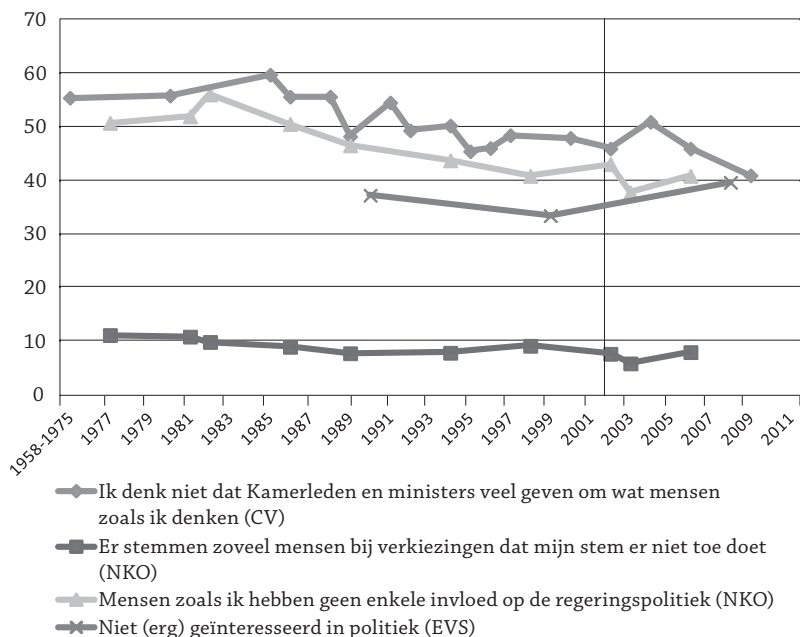
Relevant voor een beeld van de achtergronden én implicaties van de Fortuyn-revolte zijn indicatoren van politiek cynisme, hier met betrekking tot de representatieve democratie in den brede. In welke mate stellen burgers belang in politiek? Denken ze omgekeerd dat politici belang stellen in hun mening? Geloven ze dat hun stem bij verkiezingen ertoe doet? Als dat idee niet aanwezig is, of sterk afneemt, is de legitimiteit van de representatieve democratie mogelijk in het geding.

De geselecteerde items laten geen beeld zien van massief en groeiend cynisme ten aanzien van de representatieve politiek. De ontkenning van de beroemde kiezersparadox is indrukwekkend: zeer weinigen zijn het eens met de stelling dat het weinig zin heeft om te gaan stemmen omdat zovelen dat al doen. Desalniettemin is een aanzienlijk percentage (helemaal) niet geïnteresseerd in politiek (40 procent in 2008), een grote minderheid meent nog steeds dat 'mensen zoals ik geen enkele invloed op het regeringsbeleid' hebben (40 procent in 2006) en een even grote minderheid vindt ook 'dat Kamerleden en ministers niet veel geven om wat mensen zoals ik denken' (41 procent in 2009). Dit duidt weliswaar op een gepercipieerd responsiviteitsprobleem waarop Fortuyn heeft kunnen inspelen; maar omgekeerd ziet het er niet naar uit dat de opmars van Fortuyn in 2002 deze cijfers patroonmatig heeft doen kantelen. Het Fortuyn-jaar 2002 vormt geen opmerkelijke breuk in deze tijdreeksen.

4 Democratische kerninstellingen: oordelen van burgers

In dit deel richten we ons op de politieke kerninstellingen die invulling en uitwerking geven aan het systeem van vertegenwoordigende democratie. Voor dit arti-

Figuur 5. (Dis)connectie met representatieve politiek⁷

kel kijken we specifiek naar de trits regering, parlement en politieke partijen die in onderzoek naar politieke legitimiteit veelvuldig terugkeert.⁸

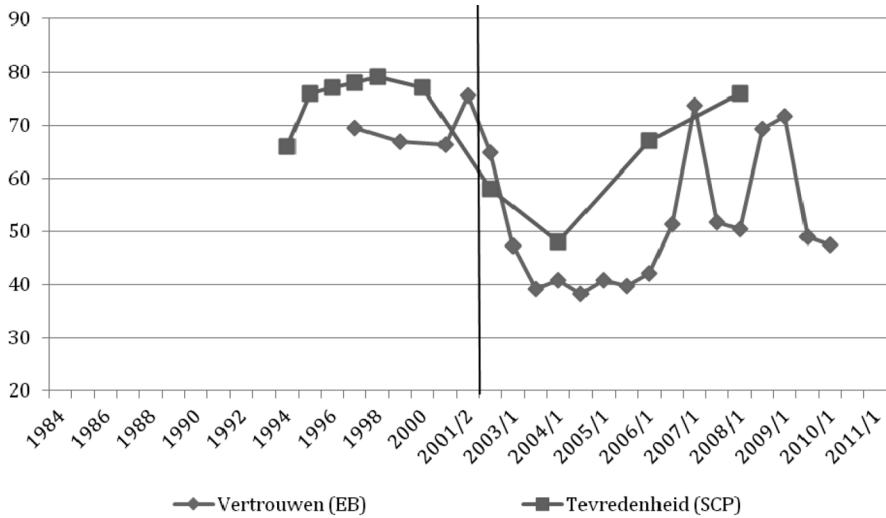
4.1 Waardering regering en parlement

In algemene zin valt op dat constitutioneel zeer verschillende institutionele actoren – zoals regering en parlement – sterk vergelijkbare cijferbewegingen vertonen, wat het vermoeden bevestigt dat wat in de statistieken onderscheiden wordt, voor veel respondenten ‘allemaal Den Haag’ is (Tiemeijer, 2008).

Vertrouwen in en tevredenheid met de regering staan volgens de relevante statistieken (zie figuur 6) tot aan het begin van het nieuwe millennium hoog genoteerd; daarna volgt een relatief sterke inzinking, vooral na het Fortuyn-jaar 2002. In 2003 en 2004 zakten de vertrouwenspercentages voor het eerst onder de 50 procent. Na 2006 volgt een periode van slechts gedeeltelijk herstel. Vooral de vertrouwenslijn blijft na 2006 een grillig patroon vertonen, met twee sterke pieken omhoog, gevolgd door twee sterke bewegingen omlaag. De eerste piek komt na de uitgebreide ‘100 dagen –luisteren’-tour van het kabinet-Balkenende-IV in 2007; de tweede piek volgt na de financiële crisis die in 2008 zichtbaar wordt, en het even zichtbare crisismanagement van met name minister Bos van Financiën. Vergelijking van het vertrouwen in de regering van Nederland met het vertrouwen in de regeringen van de Europese Unie (EU) (15 olopend tot 29) laat zien dat het vertrouwen in Nederland na 2002 relatief scherp omlaag gaat; desondanks blijft

Figuur 6. Waardering regering⁹

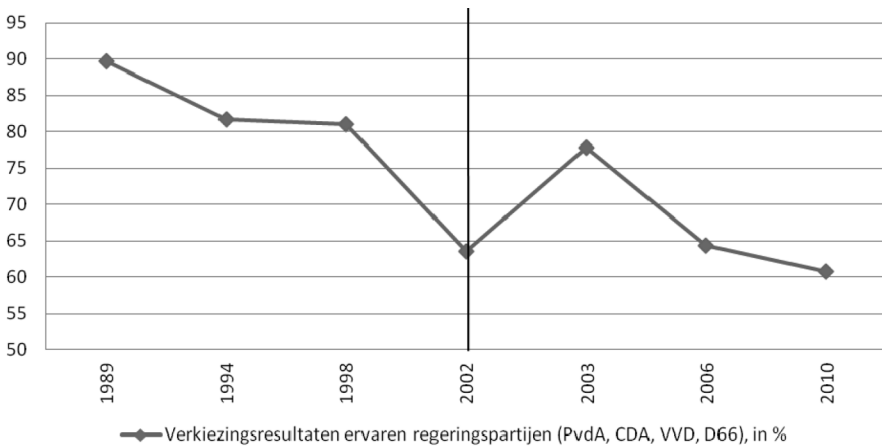
het vertrouwen internationaal vergeleken op relatief hoog niveau (Bovens & Hendriks, 2011).

Hoe doen regeringspartijen het bij de stembus, een cruciaal afrekenmoment in een parlementaire democratie? Andeweg en Thomassen (2011a, 61) laten zien dat na 1956 alleen het kabinet-Den Uyl en het kabinet-Kok-I de meerderheid van de kiezersgunst hebben weten vast te houden. Figuur 7 laat zien dat de 'ervaren regeringspartijen' (de partijen die meer dan eens deel uitmaakten van een coalitie-regering – CDA, PvdA, VVD, D66 – en lange tijd het gezicht van de coalitiepolitiek vormden) mettertijd een steeds kleiner aandeel van de stemmen (en dus zetels) hebben weten te bemachtigen. Deze neerwaartse ontwikkeling was al voor Fortuyn zichtbaar en zet zich, na een korte onderbreking in 2003, langs dezelfde trendlijn voort.

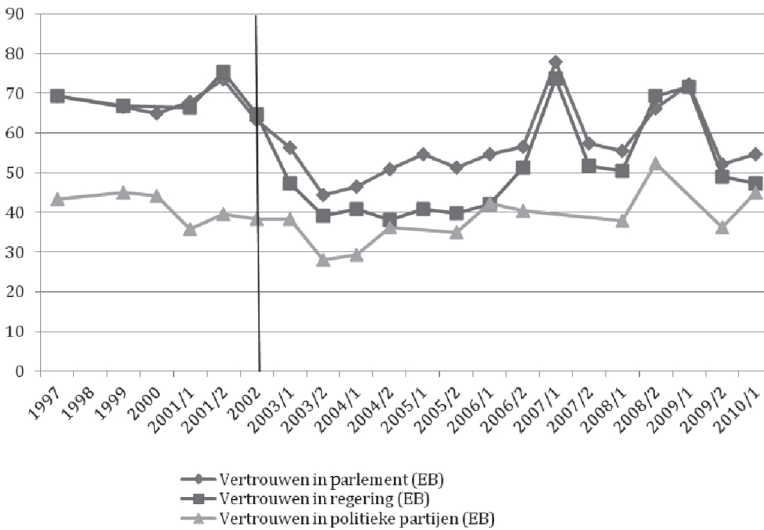
De bekende Eurobarometer-statistiek omtrent het vertrouwen in de volksvertegenwoordiging vertoont ongeveer hetzelfde patroon als de statistiek omtrent het vertrouwen in de regering: hoog tot aan het begin van het nieuwe millennium; relatief scherpe val tot 2003; daarna gedeeltelijk herstel met forse pieken en dalen (zie figuur 8). In 2003 komt de meting voor het eerst onder de psychologische grens van 50 procent (zie ook de 'Sociale Staat van Nederland' uit 2009).

Voor de volksvertegenwoordiging geldt evenals voor de regering dat het patroon in de statistieken vóór de opmars van Fortuyn (gemiddeld hoger en stabiel) verschilt van het patroon erna (gemiddeld lager en wisselvalliger). Het vertrouwen in de regering daalde tussen 2001 en 2003 met 36,3 procentpunten, het vertrouwen in het parlement zakte in dezelfde periode iets minder: met 29,2 procentpunten. Daarnaast valt op dat de volksvertegenwoordiging het vertrouwen na 2003 iets sneller en sterker herpakt dan de regering (zie figuur 8). Dat zou mogelijk ver-

Figuur 7. Verkiezingsresultaten van ervaren regeringspartijen (PvdA, CDA, VVD, D66)

Figuur 8. Vertrouwen in parlement, regering en politieke partijen¹⁰

klaard kunnen worden door de opmars van de establishment-kritische partijen die zich in het spoor van Fortuyn hebben ontwikkeld; deze manifesteren zich eerder in de Tweede Kamer dan in de regering.

4.2 Waardering politici en partijen

Hebben burgers vertrouwen in de politieke partij als kerninstitutie van de gegroeide vertegenwoordigende democratie, als hofleverancier van politiek personeel voor regering én parlement, als intermediair tussen de burgerij en de statelijke instituties? Stellen burgers belang in politieke partijen, verbinden ze zich

ermee door op te komen dagen bij verkiezingen? In welken getale zijn burgers lid van politieke partijen, of zien ze zich anderszins als aanhanger van een partij? Hebben ze het idee dat partijen geïnteresseerd zijn in meer dan enkel hun stem bij verkiezingen? Laten de cijfers voor en na Fortuyn op deze punten verschillen zien?

Figuur 8 laat zien dat het vertrouwen in de politieke partij zich structureel op een lager niveau beweegt dan het vertrouwen in de regering of de Tweede Kamer. Hierbij valt op dat het vertrouwen in politieke partijen in 2003 weliswaar laag genoteerd staat, maar in de jaren daarvoor minder scherp is gedaald dan het vertrouwen in regering of parlement. De veelbesproken 'Dutch drop in political trust' (vgl. Dekker & Van der Meer, 2004; Korsten & De Goede, 2007; Bovens & Hendriks, 2008; Hendriks, 2009; ROB, 2010) valt statistisch in drieën uiteen:

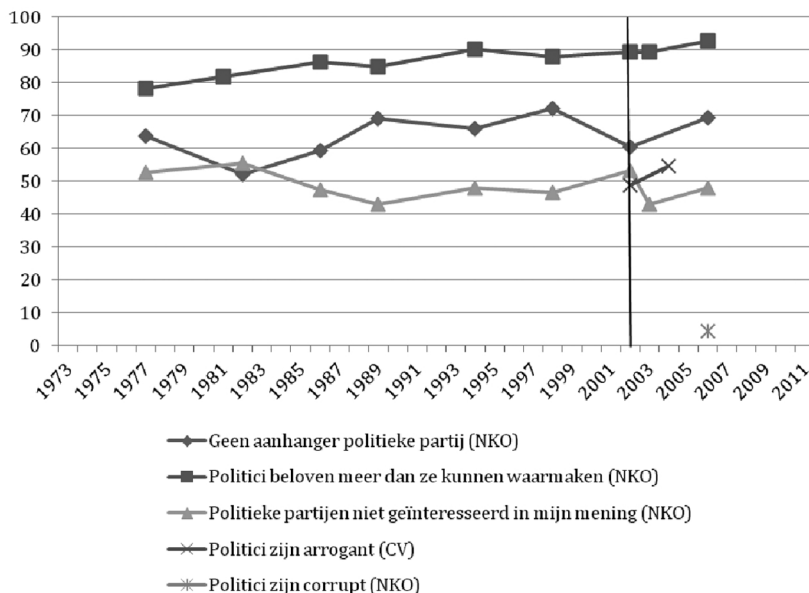
- een relatief scherpe daling van het vertrouwen in de regering: 36,3 procentpunten omlaag in twee jaar (2001-2003);
- een iets minder scherpe daling van het vertrouwen in het parlement: 29,2 procentpunten omlaag in twee jaar (2001-2003);
- een nog iets minder scherpe daling van het vertrouwen in de politieke partij: 17 procentpunten omlaag in vier jaar (1999-2003).

Het vertrouwen in de politieke partij ging na 2001 minder scherp omlaag, maar kwam ook van minder hoog. Daarnaast valt op dat het gerapporteerde vertrouwen in de politieke partij wat eerder en robuuster op het 'oude niveau' terugkeert dan het vertrouwen in parlement en regering (dat na twee 'ups' ook weer vrij snel twee 'downs' te zien geeft). Politieke partijen lijken in deze jaren werk te willen maken van de verbetering van de responsiviteit van de politiek door het opzoeken van 'de mensen in het land', alsook door het oprichten van nieuwe, al dan niet als populistisch gekenschetste, politieke partijen, die alle beloven aan het politiek vertrouwen te gaan werken.

Het formele lidmaatschap van politieke partijen is sinds de jaren zeventig fors gedaald. Op het moment van schrijven is een kleine 2 procent van de Nederlanders lid van een politieke partij; de bodem waarin de politieke partij wortelt is mettertijd steeds dunner geworden. Na het Fortuyn-jaar 2002 zien we geen verandering in deze ontwikkeling, opwaarts noch neerwaarts; de beweging omlaag was al eerder (op een laag niveau) gestabiliseerd (zie figuur 12). Als mensen geen lid zijn van een politieke partij, kunnen ze zich nog altijd aanhanger 'voelen'. Een ruime, sinds begin jaren tachtig gegroeide meerderheid heeft echter niet dat gevoel (zie figuur 9). In 1982 voelde 52,2 procent zich geen aanhanger van een politieke partij; in 1998 is dat tot 72,2 procent uitgegroeid. Na een tijdelijke knik in 2002 – iets meer mensen voelen zich dan kennelijk aanhanger van een partij! – schommelt het percentage dat zich geen aanhanger voelt van een politieke partij wederom rond de 70 procent.

Figuur 9 suggereert dat politici in de ogen van burgers eerder hooghartig dan laaghartig zijn: een luttele 4 procent meent in 2006 dat politici corrupt zijn, terwijl een redelijk stabiel smaldeel van rond de 50 procent van mening is dat politici arrogant zijn en dat ze net als de politieke partijen waarvan ze deel uitmaken alleen in de stem van burgers geïnteresseerd zijn en niet in hun mening. Een

Figuur 9. Afstand politici en partijen¹¹

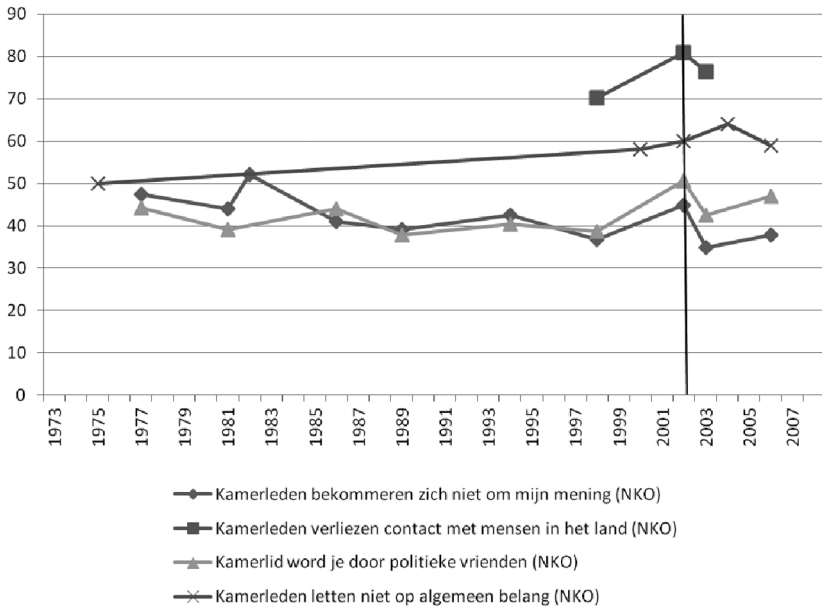

ruime, langzaam aangroeiende meerderheid is het (zeer) eens met de stelling dat politici tegen beter weten in meer beloven dan ze kunnen waarmaken; dat in 2006 meer dan 90 procent dat vindt oogt ernstig, maar kan ook worden beschouwd als een realistische inschatting van het verschil tussen verkiezingscampagnes en regeerperiodes.

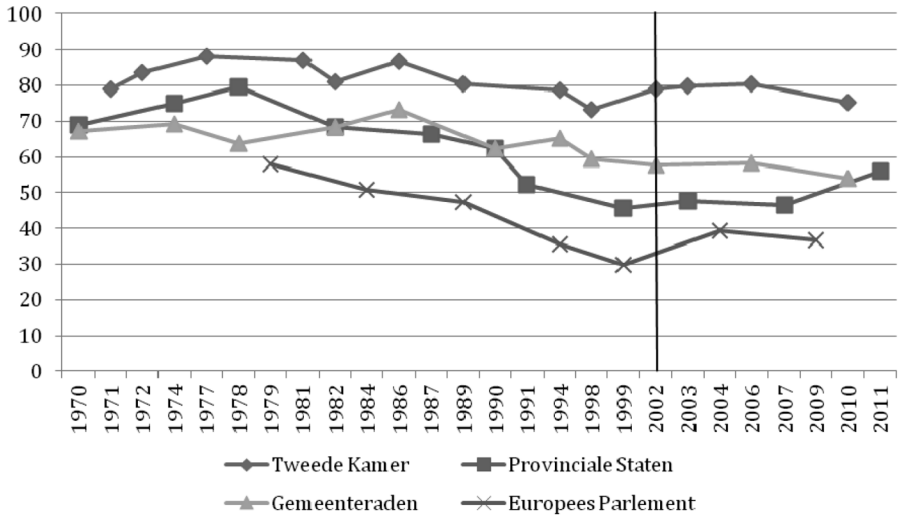
Net als bij de meer generieke ‘cynisme-items’ valt op dat de Fortuyn-revolte bij deze meer specifieke cynisme-items geen opvallende trendbreuk aangeeft, terwijl van Fortuyn wel is bewezen dat hij het cynisme ten aanzien van de politiek zou hebben aangewakkerd. Deze cijfers laten zien dat er vóór het Fortuyn-jaar 2002 al een vergelijkbaar reservoir aanwezig was, waar Fortuyn mogelijk van heeft kunnen profiteren, maar weinig aan lijkt te hebben toe- of afgedaan. Een 2002-piek(je) zien we wat meer naar voren komen als we kijken naar het cynisme ten aanzien van Kamerleden (figuur 10). Daar laten alle vier de indicatoren in 2002 een stijging ten opzichte van de vorige meting zien. De bewegingen blijven evenwel gering als men ze vergelijkt met de bewegingen in de items die naar vertrouwen en tevredenheid vragen, in plaats van naar afstand en afkeer. In de kritische modus (minder vertrouwend/tevreden) lijken de Nederlanders in deze periode meer in beweging gebracht dan in de cynische modus (meer afstand/afkeer).

We zagen eerder dat zo’n 70 procent zich in 2006 geen aanhanger voelde van een bepaalde politieke partij. Desondanks is in datzelfde jaar zo’n 80 procent van de kiezers bereid om voor nationale verkiezingen de gang naar het stemhokje te maken (wat voor het grote aantal ‘niet-aanhangers’ een prestatie genoemd mag worden). Vergeleken met de drie andere algemene verkiezingen blijft de opkomst

Figuur 10. Cynisme jegens Kamerleden¹²

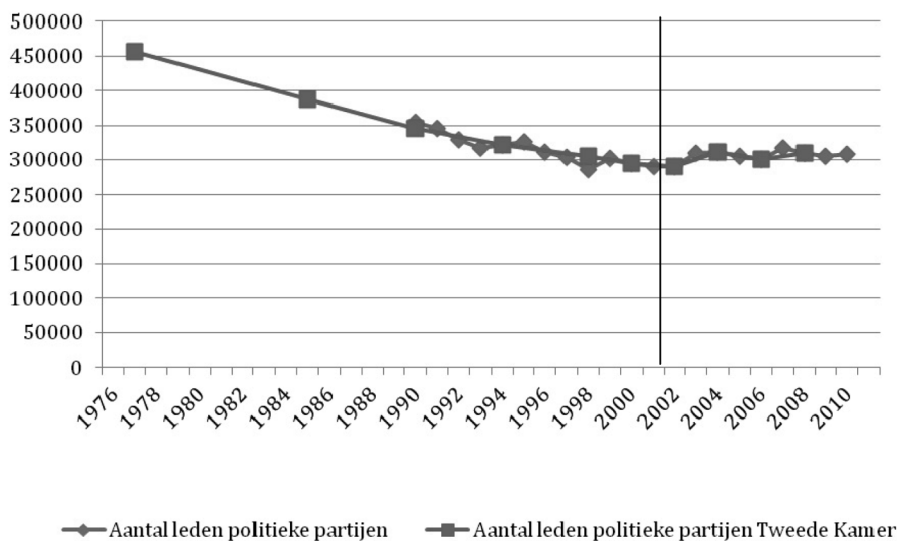

Figuur 11. Opkomstpercentages bij verkiezingen¹³

bij Tweede Kamerverkiezingen door de jaren heen relatief stabiel en hoog. De Europese en provinciale verkiezingen zijn sinds het begin van de jaren negentig onder de psychologische grens van 50 procent opkomst gedoken, met uitzondering van de laatste Provinciale Statenverkiezingen van 2011 (zie figuur 11). We zien in deze cijferreeksen geen markante opleving of inzinking na 2002.

Figuur 12. Totaal aantal leden politieke partijen¹⁴

5 Overheid en overheidsbeleid: oordelen van burgers

In hoeverre zijn burgers tevreden met de overheid in het algemeen en met de beleidsprestaties die op verschillende terreinen worden geleverd? Zijn er in de relevante statistieken op dit vlak belangrijke verschillen waar te nemen in de patronen voor en na de opmars Fortuyn?

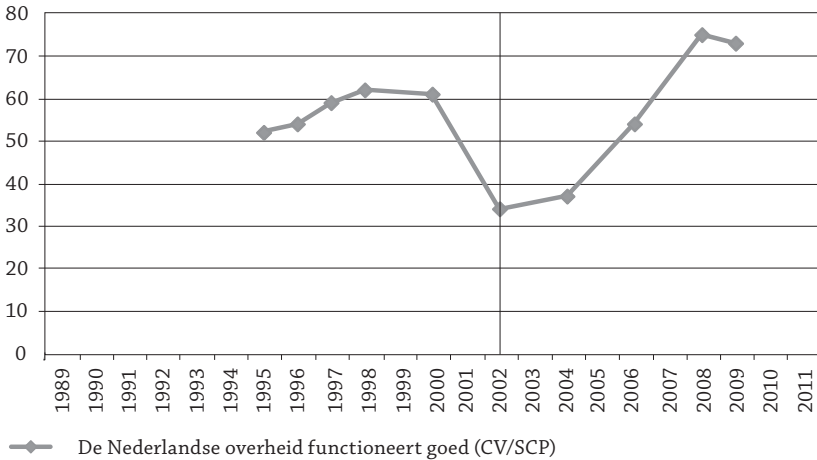
5.1 Waardering voor overheidsfunctioneren

De tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse overheid (zie figuur 13) ontwikkelt zich volgens de relevante SCP-statistieken in grote lijnen hetzelfde als de tevredenheid met wat de Nederlandse regering doet (zie figuur 6): we zien eenzelfde ‘U-curve’, alleen op een wat lager niveau (structureel ligt de tevredenheid met het functioneren van de overheid zo’n 10 à 15 procent lager). Opvallend is de scherpe daling in 2002 voor wat betreft de bevestiging van de stelling ‘de Nederlandse overheid functioneert goed’ (34 procent). Na 2002 wordt het dal echter gestaag verlaten; in 2008 is de tevredenheid met 75 procent zelfs meer dan verdubbeld ten opzichte van het dieptepunt in 2002.

5.2 Oordelen over beleidsperformance

De waarderingcijfers voor verschillende beleidsterreinen geven in de meeste gevallen een U-curve (‘single dip’) te zien, evenals de tevredenheidscijfers voor het functioneren van de overheid in het algemeen, en de waarderingcijfers voor de regering als politieke leiding van de executieve macht. Het valt wel op dat de U-curve (veel) meer afgevlakt is als men de beleidsterreinen afzonderlijk bekijkt. De tevredenheidscijfers die burgers uitdelen lijken minder omlaag te gaan als burgers de vraag krijgen wat ze van specifieke beleidsvelden vinden. In veel gevallen is het

Figuur 13. Tevredenheid met functioneren overheid¹⁵

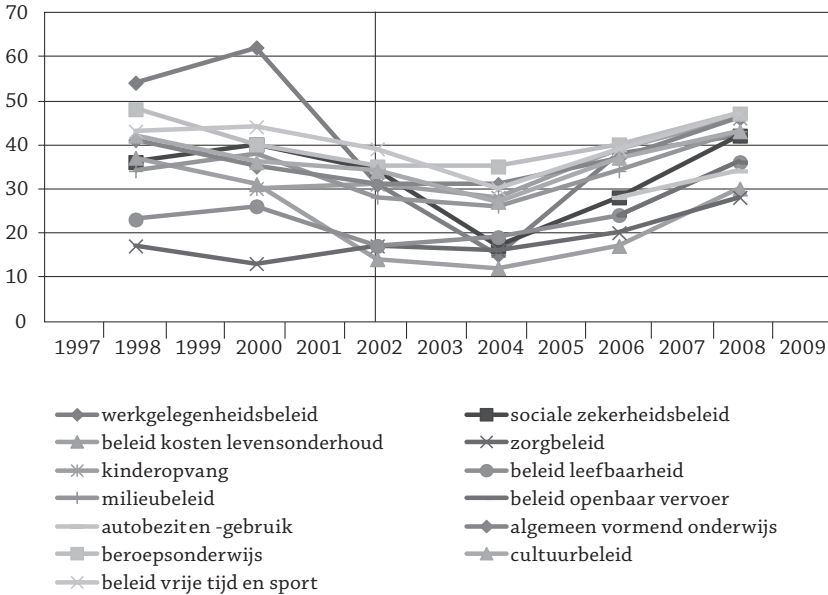

patroon voor de opmars van Fortuyn dan niet heel veel anders dan het patroon erna (zie figuur 14). Dat is opmerkelijk, omdat Fortuyn in de aanloop naar de verkiezingen van 2002 juist een punt had gemaakt van de zogenoemde ‘puinhopen’ op een aantal beleidsterreinen, zoals het verkeer, het onderwijs, de zorg, de veiligheid, de integratie, et cetera (Chorus & De Galan, 2002; Wansink, 2004). Het werkgelegenheidsbeleid is bijzonder, omdat op dit terrein na de millenniumwisseling een opvallend sterke tevredenheidsdaling te zien is, die volgt op een opvallend sterke tevredenheidsstijging in de jaren negentig – dus *voorafgaand* aan de opmars van Fortuyn.

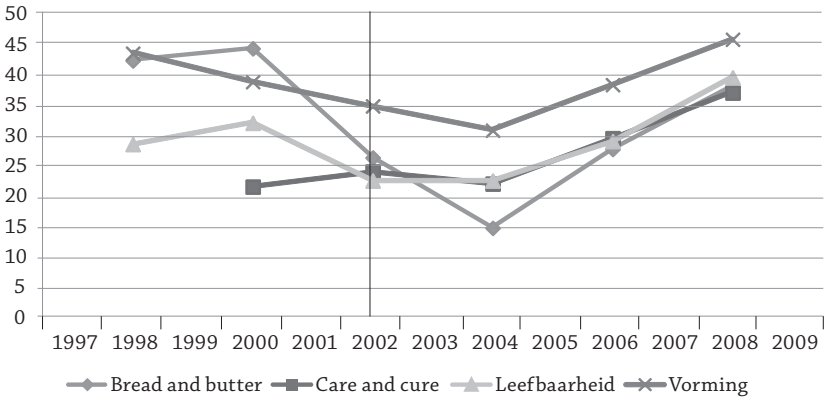
In de Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur hebben we meer specifiek gekeken naar samenhangende clusters van beleidsterreinen. Voor ‘bread and butter’-beleid zoals werkgelegenheidsbeleid, socialezekerheidsbeleid en beleid ter beheersing van de kosten van levensonderhoud turft het SCP na 2000 minder vaak ruime voldoende (rapportcijfer 7 en hoger) dan in de ‘vette’ jaren negentig; na 2004 gaan de waarderingscijfers wel weer omhoog (zie figuur 15). Dat het regeringsbeleid positief is voor de economische toestand, de werkgelegenheid en de eigen financiële situatie, vinden na 2002 duidelijk minder mensen dan daarvoor; interessant is dat men meer positieve invloed bespeurt *tot aan* 2002 – het jaar van de kiezersrevolte – en pas *daarna* minder positieve invloed (zie figuur 16).

Het percentage respondenten dat aangeeft het (zeer) eens te zijn met de SCP-stelling ‘de politie doet haar werk uitstekend’ vertoont een neerwaartse trend over een lange reeks van jaren. Na het Fortuyn-jaar 2002 gaat de score voor het eerst in een reeks van metingen weer wat omhoog, tegelijk met een stijgend aantal ruime voldoende voor de ordehandhaving. Fortuyn-aanhangers zullen hier bewijs in zien dat het veiligheidsbeleid onder invloed van de Fortuyn-revolte is aangescherpt; een andere mogelijke lezing luidt dat niet zozeer het beleid omtrent

Figuur 14. Tevredenheid over beleid¹⁶

Figuur 15. Ruime voldoende in verschillende beleidsclusters¹⁷

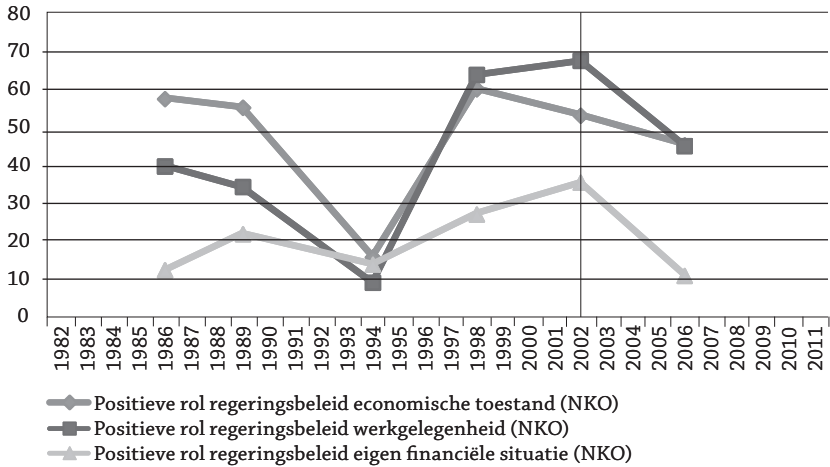

als wel de agendastatus van het veiligheidsissue is veranderd, ook door de respons van andere partijen op de politieke ontwikkelingen in deze periode. Een zeer grote, hoewel wat dalende, meerderheid vindt overigens nog steeds dat misdaden te licht worden bestraft (zie figuur 17).

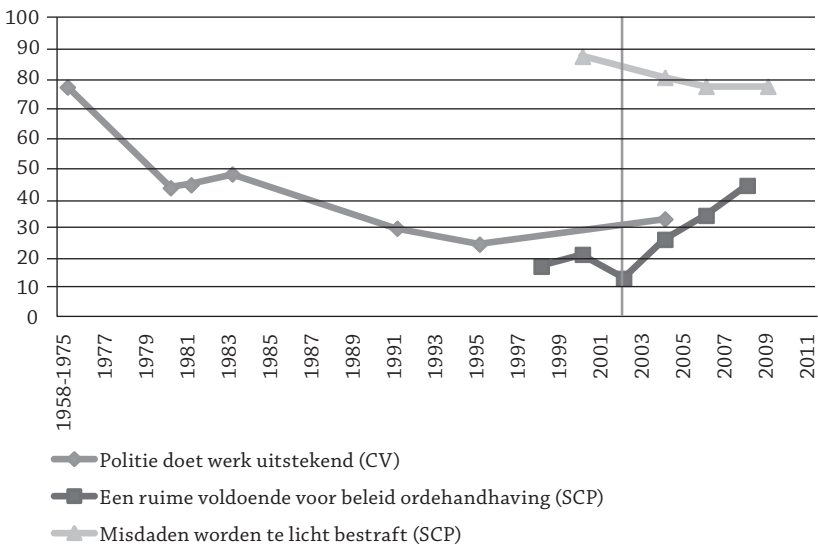
De waardering voor het ‘care and cure’-beleid – waaronder bejaardenhulp, bejaardenoord en ziekenhuizen – vertoont een relatief vlak en gematigd stijgend patroon (zie figuur 15). Klachten over de leefbaarheid (vooral in en om de steden)

Figuur 16. Bread and butter, positieve rol regeringsbeleid¹⁸

Figuur 17. Law and order, waardering beleid¹⁹

werden nogal eens opgevoerd als bijdragend aan de Fortuyn-revolte. Vanuit dit perspectief is het opmerkelijk dat de tevredenheidscijfers op dit vlak vóór de Fortuyn-revolte hoger zijn dan tijdens de Fortuyn-revolte (vgl. de metingen van 1998 en 2000 met die van 2002 en 2004), en dat de cijfers daarna terugveren naar het eerdere niveau (zie figuur 15). Het lijkt erop dat de cijfers niet zozeer reële veranderingen in de performance op deze beleidsterreinen volgen (het beleid op het vlak van openbaar vervoer, milieu en leefbaarheid meer algemeen wordt in 2002

niet substantieel anders vormgegeven dan in 2000), als wel veranderingen in de perceptie van het beleid weerspiegelen (het leefbaarheidsbeleid wordt in 2002 mogelijk meer ‘geproblematiseerd’ dan in 2000). Het patroon van ‘inzakken en terugveren’ zien we ook op het vlak van de vorming – beleid voor verschillende onderwijstypen, cultuur, sport en recreatie –, met dit verschil dat de waarderingscijfers hier al vóór Fortuyn aan het dalen waren (zie figuur 15). Het is voor dit beleidscluster nauwelijks hard te maken dat de ontevredenheid pas ná de Fortuyn-revolte is ontstaan, en eerder niet bestond.

Zit Nederland na het Fortuyn-jaar 2002 vol met ‘boze burgers’ die in groten getale sceptisch naar de beleidsprestaties van het democratisch bestuur kijken? Het antwoord op die vraag is genuanceerd. Hiervoor is telkens gekeken naar burgers die waarderingscijfers van 7 en hoger (ruime voldoende) uitdelen voor verschillende beleidsterreinen. Zoals gezegd, zien we daarbij vaak een patroon van ‘inzakken en terugveren’, waarbij het terugveren zelden uitgroeit tot een meerderheid van ruime voldoende. De meerderheid is misschien nergens zo ‘hogelijk’ tevreden, ze lijkt wel bijna overal ‘gematigd’ tevreden. Als men namelijk de lat wat lager legt en kijkt naar de gewone (6 en hoger) en afgeronde (5,5 en hoger) voldoende, dan ziet het beeld er gunstiger uit. Gemiddeld genomen worden er dan louter (afgeronde) voldoende gescoord: van de vijftien beleidsterreinen waarvoor het SCP rapportcijfers verzamelt scoren er tien een gemiddeld rapportcijfer tussen de 6,0 en 6,3; vijf beleidsterreinen scoren tussen de 5,7 en 5,9 (Dekker & Den Ridder, 2011, 46). Voor een land dat afscheid wil nemen van de ‘zesjescultuur’ zijn dit geen florissante cijfers; ze zijn niet meer en niet minder dan ‘net voldoende’.

6 Conclusies en reflecties

Speciaal voor dit themanummer hebben we de Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur (Hendriks, Van Ostaaijen & Boogers, 2011) herbezien vanuit de vraag of er opmerkelijke verschillen zijn te signaleren in de tijdreeksen voor en na het Fortuyn-jaar 2002. Wat blijft dan op de zeeff liggen? In opklimmende mate van betekenis zijn dat vier zaken:

1. Statistieken die de waardering voor het beleidsmatig functioneren van de overheid weergeven, laten in de meeste gevallen rond en na het Fortuyn-jaar 2002 een (lichte) beweging omlaag zien (zie figuur 13 en verder). De tevredenheid met het functioneren van de overheid in het algemeen laat het meest duidelijk een U-curve zien, waarvan het lage deel samenvalt met de hoogtijdagen van de Fortuyn-revolte. Hetzelfde patroon zien we – zij het wat meer afgevlakt – op meerdere beleidsterreinen: een hogere waardering vóór 2002, een lagere waardering omstreeks de jaren 2002-2004, waarna weer een hogere waardering volgt. Het leefbaarheidsbeleid biedt een voorbeeld van een terrein waarop burgers kort ná het Fortuyn-jaar ontevredener lijken te zijn dan ze vóór 2002 waren. Op het terrein van de ordehandhaving neemt de waardering juist toe na het Fortuyn-jaar 2002, mogelijk door de verscherpte aandacht voor dit terrein.

2. Statistieken die de waardering voor parlement en regering weergeven, laten na de opmars van Fortuyn geen 'single-dip' maar een 'triple-dip' zien. Voor beide geldt dat het patroon in de statistieken vóór de Fortuyn-revolte (stabiel hoge cijfers) duidelijk verschilt van het patroon erna (een forse daling, bekend als de 'Dutch drop', gevolgd door een afwisseling van *ups and downs* in het politieke vertrouwen). Er is al meermaals hoopvol beweerd dat het vertrouwen in parlement en regering weer terug is op het niveau van eind jaren negentig, waarna vervolgens toch weer een daling intrad. Dat het parlement het vertrouwen na 2004 wat sneller herpakt dan de regering, zou mogelijk verklaard kunnen worden uit het feit dat establishment-kritische partijen in het spoor van Fortuyn zich eerder in de Tweede Kamer manifesteren dan in de regering. De politieke partij als institutie heeft een stevig legitimiteitsprobleem, maar anders dan het parlement en de regering had zij dat vóór de opmars van Fortuyn ook al in sterke mate.
3. De tevredenheid met de werking van de democratie is sinds de vroege jaren zeventig per saldo gestegen, maar om en nabij het Fortuyn-jaar 2002 vertonen de relevante statistieken wel een opmerkelijke neerwaartse beweging. Het hoogtij van de Fortuyn-revolte valt samen met een laagtij in de tevredenheid met de werking van de democratie. Hoewel samenloop wat anders is dan causaliteit, en monocausaliteit bij zo'n veelomvattend fenomeen niet erg waarschijnlijk is, achten wij het wel plausibel dat het opkomend fortuynisme hierbij een van de achterliggende factoren was: het fortuynisme mobiliseerde de ontevredenheid met de gegroeide democratische praktijk van consensus zoeken, compromissen sluiten en coalities vormen tussen gevestigde partijen ('pappen en nathouden', door 'ons soort mensen', in de taal van het fortuynisme); tegelijkertijd zorgden het fortuynisme en het meer populistische optreden dat zich in de voetsporen van Fortuyn ontwikkelde ervoor dat degenen die vanouds tevreden waren, minder tevreden werden met de manier waarop de Nederlandse democratie zich manifesteerde.
4. De toegenomen hang naar krachtig politiek leiderschap – na een lange reeks van jaren waarin sterk leiderschap juist steeds minder legitiem werd geacht – is de meest opmerkelijke, hier gesignaleerde ontwikkeling. Deze trendbreuk gaat niet alleen tegen eerdere opiniepeilingen in, maar vooral ook tegen een wezenskenmerk van de Nederlandse consensusdemocratie: het delen van macht over vele handen en hoofden, die zich niet al te veel van elkaar zouden moeten onderscheiden (Lijphart, 1968, 1999). Het fortuynisme is vermoedelijk niet de enige drijvende kracht achter deze tegendraadse ontwikkeling, maar heeft waarschijnlijk wel een belangrijke, katalyserende invloed uitgeoefend op het doorzetten van deze trendbreuk. Wat we hier zien is geen trek weg van de democratie als zodanig, maar een beweging weg van een *bepaald* soort democratie, in de richting van een *ander* soort democratie, waarin meer ruimte zou zijn voor krachtig democratisch leiderschap en voor competitieve 'stemmingen die er werkelijk toe doen' (vgl. Hendriks, 2010; Andeweg & Thomassen, 2011a; Van Kersbergen, 2011).

Het bovenstaande dringt zich op als men op een bepaalde manier naar de Fortuyn-revolte kijkt, namelijk met de blik gericht op veranderende houdingen van burgers ten aanzien van het democratisch bestuur, zoals blijkt uit kwantitatief en longitudinaal opinieonderzoek. Dat zijn twee inperkingen waar we ons, ten slotte, goed van bewust moeten zijn. Veranderingen in het gedrag van politieke partijen, politici, bestuurders en andere beleidsmakers zijn hier niet aan de orde geweest, evenmin als wijzigingen in de structuren en werkwijzen van de politiek en het bestuur (vgl. Bovens & Hendriks, 2008; Pennings & Keman, 2008). Verder omvat de opstelling van burgers ten aanzien van politiek en bestuur natuurlijk oneindig veel meer dan dat wat zij in enquêtes aangeven (vgl. Van Dixhoorn, 2006; Tiemeijer, 2006).

Noten

- 1 In een enkel geval, zoals bij de cijfers van Eurobarometer op de website van de Europese Commissie die niet allemaal juist bleken te zijn, hebben we aanvullend onderzoek gedaan; in dit geval was dat via de databestanden die te vinden zijn op de ZACAT website. Met dank aan Tom van der Meer voor zijn alertheid op dit punt.
- 2 *'I'm going to describe various types of political systems and ask what you think about each as a way of governing this country. For each one, would you say it is a very good, fairly good, fairly bad or very bad way of governing this country? Having a democratic political system.'* (EVS). 'Ondanks problemen is democratie de beste democratievorm.' De EVS-gegevens komen uit ZACAT.
- 3 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.' (CV); 'Geef aan in hoeverre het volgens u een goede of slechte manier is om dit land te besturen. Een sterke leider hebben die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.' (EVS). CV-cijfers tot en met 1999 afkomstig uit DansEasy (voor de periode 1958-1975 is er één gemiddeld cijfer), vanaf 2000 uit SSN 2009. Opvallend: de gegevens uit de Sociale Staat van Nederland (SSN) 2009 en SSN 2007 over de jaren 2000, 2004 en 2006 verschillen onderling 1 procent in 2000 en 2 procent in 2004 en 2006. De EVS-data komen uit ZACAT (categorieën 'very good' en 'fairly good' opgeteld).
- 4 De CV-stelling is meerledig, en daarom wat ongelukkig, want op welk deel van de vraagstelling slaan mensen aan? In de LDB hebben we ook gekeken naar de waardering voor de wetten en instituties van de democratische rechtsstaat (p. 26-28), en de betreffende indicatoren laten geen neerwaartse trend zien. Gezien ook de andere statistieken zal het dus echt wel 'meer leiderschap' zijn waar de mensen op aanslaan.
- 5 *'On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with the way democracy works in the Netherlands?'* (EB); 'Bent u over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden met de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert?' (NKO); *'On the whole are you very satisfied, rather satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with the way democracy is developing in our country?'* (EVS). De EB-gegevens zijn verkregen door het databestand te downloaden van iedere meting waarin de betreffende items aan bod zijn gekomen. Van ieder databestand zijn de Nederlandse gegevens geselecteerd. Per

- item zijn de ongewogen data geanalyseerd; waar er meerdere metingen per jaar waren, is een gemiddelde berekend. De NKO-gegevens komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend. De EVS-cijfers komen uit ZACAT.
- 6 'Vindt u dat de inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie veel of een beetje groter moet worden?' (CV – deze formulering komt uit SSN 2009); 'De burgemeester moet worden gekozen door de inwoners van de gemeente.' (CV); 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum.' (NKO). Inspraakcijfers tot en met 1999 afkomstig uit DansEasy, de categorie 1958-1975 is het gemiddelde over deze periode; vanaf 2000 komen de cijfers uit SSN 2009. Opvallend: de gegevens uit SSN 2009 en SSN 2007 over de jaren 2000, 2004 en 2006 verschillen onderling; de cijfers over de burgemeester zijn afkomstig uit SSN 2009. De CV/DansEasy bevat nog gegevens uit 1971 en 1972. In beide jaren was 61 procent van de bevolking het eens met de stelling. De SCP-referendumgegevens komen uit SSN 2009; de NKO-gegevens komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend.
- 7 'Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken.' (CV); 'Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.' (NKO); 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.' (NKO); 'How interested would you say you are in politics?' (EVS). De CV-gegevens tot en met 1997 zijn afkomstig uit DansEasy; de gegevens vanaf 1998 tot en met 2009 zijn afkomstig uit SSN 2009; de NKO-gegevens komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend. De EVS-gegevens zijn – met dank – ontvangen van Loek Halman/EVS-team. De grafieken geven de positieve antwoorden op de vragen, met uitzondering van EVS, waarin de waarden 'not very interested' en 'not at all interested' zijn gecombineerd.
- 8 In de LDB hebben we aandacht gehad voor actoren die ook tot de overheid gerekend kunnen worden (of enigszins daaraan gerelateerd), maar die voor dit artikel minder relevant zijn. Het gaat dan om het plaatselijk bestuur, de Belastingdienst, het leger, de politie en de rechters. Deze zijn in dit artikel buiten beschouwing gelaten.
- 9 'I would like to ask you a question about how much trust you have in certain institutions. For each of the following institutions, please tell me if you tend to trust it or tend not to trust it. The Dutch government' (EB); 'Wilt u met behulp van deze kaart aangeven hoe tevreden u over het algemeen bent met wat de Nederlandse regering doet? Zeer tevreden, min of meer tevreden, nogal ontevreden, erg ontevreden.' (SCP). Let op: de horizontale as verandert in 2001 en vanaf 2003 in twee meetmomenten. Als er geen meerdere metingen zijn, wordt op de as de eerste 'meting' aangehouden. De EB-gegevens zijn verkregen door het databestand te downloaden van iedere meting waarin de betreffende items aan bod zijn gekomen. Van ieder databestand zijn de Nederlandse gegevens geselecteerd. Per item is de ongewogen data geanalyseerd. De SCP-cijfers over de tevredenheid komen uit SCR 2002, en uit SSN 2009.
- 10 'Ik zou u nu een vraag willen stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft. Politieke partijen. Het Nederlandse parlement, de Tweede Kamer. De Nederlandse regering.' De EB-gegevens zijn verkregen door het databestand te downloaden van iedere meting waarin de betreffende items

- aan bod zijn gekomen. Van ieder databestand zijn de Nederlandse gegevens geselecteerd. Per item zijn de ongewogen data geanalyseerd.
- 11 'Veel mensen voelen zich aanhanger van een bepaalde politieke partij, maar er zijn ook mensen die zich geen aanhanger van een politieke partij voelen. Voelt u zich aanhanger of geen aanhanger van een politieke partij?' (NKO); 'Tegen beter weten in, beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken.' (NKO); 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.' (NKO). 'Als ik de politici zo bezig zie, vind ik ze arrogant. In hoeverre bent u het hiermee eens of oneens?' (CV) 'Politici zijn corrupt.' (NKO). De NKO-gegevens voor aanhang politieke partij en corruptie komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend. De CV-gegevens komen uit DansEasy.
  - 12 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.'; 'Meestal verliezen onze vertegenwoordigers in de Tweede Kamer al snel het contact met de mensen in het land.'; 'Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden.'; 'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen in plaats van op het algemeen belang.' De NKO-gegevens komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend. De vraag over hoe je Kamerlid wordt en over het algemeen belang komen uit Dekker & Van der Meer, 2008.
  - 13 Cijfers komen uit het artikel 'Gemeenteraadsverkiezingen 2010. Kiezer mist oriëntatie en informatie', uit het tijdschrift *De Onderbouwing. Kennismagazine voor openbaar bestuur en veiligheid* (uitgave van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties), oktober 2010.
  - 14 Cijfers komen van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP). De lijn die teruggaat tot 1977 is overgenomen uit SSN 2009. Cijfers voor GroenLinks en de SP komen ook van het DNPP, maar overgenomen uit SSN 2009.
  - 15 'De Nederlandse overheid functioneert goed.' De cijfers komen uit CV, maar zoals opgetekend in de kwartaalverslagen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) (vierde kwartaalverslag 2009, SCP – de cijfers zijn overgenomen uit grafiek, maar benaderen DansEasy en SSN 2009 cijfers –; voor COB is echter gekozen omdat zij ook een meting uit 2010 hebben).
  - 16 Onder 'ruime voldoende' wordt het rapportcijfer '7' of meer bedoeld op een schaal van 0 tot 10. De SCP-cijfers komen uit de SSN 2009.
  - 17 Onder 'ruime voldoende' wordt het rapportcijfer '7' of meer bedoeld op een schaal van 0 tot 10. De vragen en cijfers komen uit SSN 2009. De cijfers zijn gemiddelden van verschillende vragen. Voor 'bread and butter' zijn dat de vragen naar werkgelegenheidsbeleid, socialezekerheidsbeleid en beleid kosten levensonderhoud. Voor 'care and cure' zijn dat zorgbeleid en kinderopvang. Voor 'leefbaarheid' zijn dat beleid leefbaarheid en milieubeleid. En voor 'vorming' zijn dat algemeen vormend onderwijs, beroepsonderwijs, cultuurbeleid en beleid vrije tijd en sport.
  - 18 'Ik wil nu een paar vragen stellen over wat u vindt van het beleid dat de afgelopen 4 jaar door de regering gevoerd is. Allereerst de (economische toestand van Nederland / werkgelegenheid / uw persoonlijke financiële situatie): denkt u dat [deze] door het gevoerde regeringsbeleid gunstig, ongunstig, of niet gunstig maar ook niet ongunstig is beïnvloed?' De NKO-gegevens komen uit het geïntegreerde bestand 1970-2006 (DPES), gewogen gemiddelde berekend.

- 19 Onder 'ruime voldoende' wordt het rapportcijfer '7' of meer bedoeld op een tienpuntschaal. De CV-stelling luidt: 'De politie doet haar werk uitstekend.' De SCP-stelling luidt: 'Misdaden worden in Nederland te licht bestraft.' De SCP-cijfers komen uit de SSN 2009, de CV-gegevens uit DansEasy (voor de periode 1958-1975 is er één gemiddeld cijfer).

Literatuur

- Andeweg, R.B., & Thomassen, J.A. (2011a). *Van afspiegelen naar afrekenen: de toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Andeweg, R.B., & Thomassen, J.A. (red.) (2011b). *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Blokker, J. (2003). *De afrekening: kroniek van het lange jaar 2002*. Amsterdam: De Harmonie.
- Bovens, M., & Hendriks, F. (red.) (2008). Themanummer: Bleef alles anders? Kentering of continuïteit in de Nederlandse politiek-bestuurlijke verhoudingen. *Bestuurskunde*, 17 (3): 2-63.
- Bovens, M.A.P., & Wille, A. (2008). Deciphering the Dutch Drop: Ten Explanations for Decreasing Political Trust in the Netherlands. *International Review of Administrative Sciences*, 72 (4): 283-305.
- Bovens, M.A.P., & Wille, A. (2011). Politiek vertrouwen in Nederland: Tijdelijke dip of definitieve daling. In: R. Andeweg & J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press, 21-44.
- Chorus, J., & Galan, M. de (2002). *In de ban van Fortuyn: reconstructie van een politieke aardshok*. Amsterdam: Melts en Schilt.
- Couwenberg, S.W. (2004). *Opstand der burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Budel: Damon.
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Dalton, R. (1999). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P., & Meer, T. van der (2004). Politiek vertrouwen. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 58 (10): 33-35.
- Dekker, P., & Ridder, J. den (red.) (2011). *Stemming onbestemd*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dixhoorn, A. van (2006). *De stem des volks, publieke opinie, opinieonderzoek en democratie*. Den Haag: SCP-essay.
- Hendriks, F. (2009). Contextualizing the Dutch Drop in Political Trust: Connecting Underlying Factors. *International Review of Administrative Sciences*, 75 (3): 473-492.
- Hendriks, F. (2010). *Vital Democracy: A Theory of Democracy in Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Hendriks, F., & Bovens, M. (2008). Pacificatie en polarisatie: kentering en continuïteit in Nederland post 2002. *Bestuurskunde*, 17 (3): 57-63.
- Hendriks, F., Ostaaijen, J.J.C. van, & Boogers, M. (2011). *Legitimiteitsmonitor democratisch bestuur: naar een metamonitor van de legitimiteit van het democratisch bestuur in Nederland*. Den Haag: Ministerie van BZK.
- Hendriks, F., & Toonen, Th.A.J. (red.) (1998). *Schikken en plooiën: De stroperige staat bij nader inzien*. Assen: Van Gorcum.

- Kersbergen, K. van (2011). Meer wil van de meerderheid? *Beleid en Maatschappij*, 38 (2) 240-243.
- Korsten, A.F.A., & Goede, P. de (red.) (2007). *Bouwen aan vertrouwen: Diagnoses en remedies*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- Lijphart, A. (1968). *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy*. Yale: Yale University Press.
- Norris, P. (red.) (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press. *Analysis in Dutch Local Government: Rotterdam 1998-2008*. Delft: Eburon.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim: het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Pennings, P., & Keman, H. (red.) (2008). The Changing Landscape of Dutch Politics since the 1970s: a Comparative Exploration. *Acta Politica*, 43 (2-3): 154-179.
- ROB (2010). *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Rossem, M. van (2010). *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Thijn, E. van (2010). *De formatie*. Amsterdam: Augustus.
- Thomassen, J. (2010). *De permanente crisis van de democratie*. Afscheidsrede. Universiteit Twente.
- Tiemeijer, W.L. (2006). *Het geheim van de burger: over staat en opinieonderzoek*. Amsterdam: Aksant.
- Tiemeijer, W.L. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Aksant.
- Tiemeijer, W.L. (2010). 't Is maar wat je democratie noemt. In: H. Dijkstra, P. den Hoed, J.W. Holtslag & S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak: Openbaar bestuur onder ogen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 205-240.
- Vries, J. de, & Lubben, S. van der (2005). *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek: Paars II en de revolutie van Fortuyn*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wansink, H. (2004). *De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Meulenhof.